

ПСИХОЛОГИЯТА НА МИСЛЕНЕТО В ТВОРЧЕСТВОТО НА АНДРЕЙ БРУШЛИНСКИ

Мариана Няголова

Психологията на мисленето е онази изследователска област, на която Андрей Брушлински посвети почти целия си творчески път. От първите си експериментални изследвания, осъществени в средата на 50-те години на XX век, до последните часове на живота си, прекъснат от зловещото убийство на 30 януари 2002 г., Андрей Брушлински неизменно разкрива активността, индивидуалността и уникалността на човешкото мислене.

Всъщност проблемът за мисленето е един от най-традиционните и най-актуалните проблеми на съвременната психология. Цялата ѝ история през XX век е свързана с големи теоретични и експериментални разработки в тази област, които са толкова значими, че са придали особен облик на самата психологическа наука.

Още през първата половина на XX век изучаването на мисленето придобива своите регионални нюанси: западноевропейски, североамерикански, източноевропейски, които биха могли да се конкретизират и до: немскоезични, френскоезични, англоезични, рускоезични и т.н. След Втората световна война, изследванията на проблема стават още по-интензивни и силно се интернационализират. Научните школи, разработващи психологията на мисленето, загубват националната си специфика и на преден план изпъква приемствеността на методологическите подходи, както и предимството на определен тип експериментални методики.

В такъв научен контекст се развива и следвоенната руска психология на мисленето, която преживява своето възраждане чрез експериментално-теоретическите изследвания на Сергей Леонидович Рубинщайн и неговата московска школа. За около едно десетилетие тази школа разгръща толкова широкомащабни експериментални изследвания, че в началото на 70-те години Василий Давидов признава, че най-разработената теория за мисленето в съветската психология е тази на С. Л. Рубинщайн (Давыдов, В. В., 1972, с. 2002).

Именно под ръководството на Рубинщайн се формира като професионален психолог на мисленето и Андрей Брушлински. Той е ярък представител на онова поколение руски учени, чието развитие започва в условията на “хрущовското затопляне” и достига зрелостта си през 60-те години. Роден в Москва, в семейството на професор по философия, Брушлински отрано определя своите научни интереси. Още в ученическите си години прочита “Основи на общата психология” на С. Л. Рубинщайн, “Мислене и реч” на Л. С. Виготски и се увлича от психологията. След като завършва средното си образование със златен медал, между 1951 г. и 1956 г. е студент по психология в Московския университет. През 1964 г. защитава докторската си дисертация по експериментална психология на мисленето: “Изследване на насочеността на мислителния процес”, а от 1977 г. е доктор на психологическите науки с дисертация на тема: “Психологически анализ на мисленето като прогнозиране”. Избран е за член-кореспондент на Руската академия на науките (1990) и за академик на Руската академия на образованието (1992). От 1989 г. до 2002 г., той е директор на Института по психология на Руската академия на науките – най-престижният научен център по психология в Русия. Между 1988 г. и 2002 г. Брушлински е главен редактор на списание “Психологический журнал”, на което придава оригинален научен облик.

Повече от едно десетилетие е считан за “главния психолог на Русия” (Имена..., 1997, с. 3). През цялото това време той продължава да бъде преди всичко изследовател, независимо от високия си административен пост и изключителната си организационна заетост. Голяма част от последните дисертационни изследвания, които ръководи са посветени на психологията на мисленето (Павлюченкова, Т. В., 2000, с. 51–58). Когато става дума за нейната разработка, в цялостния му творчески път могат да се очертаят няколко значителни периода: първият – от 1956 г. – до 1964 г.; вторият – от 1965 г. – до 1972 г.; третият – от 1977 г. – до 1990 г. и четвъртият – от 1990 г. – до 2002 г. През всеки един от тях в изследвателската работа на Брушлински доминира определен кръг от конкретни проблеми в сферата на психологията на мисленето. Различен е и неговият научен статус. Първият период е свързан с формирането му като учен-изследвател под ръководството на С. Л. Рубинщайн. През втория период Брушлински утвърждава своите научни позиции, следвайки традициите на научната школата към която принадлежи. Третият

период е периодът на колективната научна работа, през който Брушлински защитава своята докторска дисертация. Защитата на дисертацията в областта на теоретичната и експериментална психология на мисленето му дава възможност да създаде свой научен колектив, да ръководи аспиранти и докторанти. Много скоро – в началото на 80-те години, защитават своите дисертации по психология на мисленето неговите първи аспиранти – М. Воловикова и Б. Есенгазиева. Пак през този период, Брушлински организира и специална група по изучаване на психологията на мисленето при Института по психология на Руската академия на науките. В края на 70-те години голяма известност и авторитет придобива ръководеният от него семинар по психология на мисленето, в който вземат участие аспиранти и млади учени от различни научни институции на Москва. (Путляева, Л. В., Р. Т. Сверчкова, 2003, с. 82–83). През последния период от живота си, научните идеи на Брушлински, включително и принципите на изследване на мисленето като процес, се споделят от много научни колективи в цяла Русия. Дълги години, той е председател на Научния съвет при Института по психология на РАН по защита на докторски дисертации в областта на общата психология и историята на психологията. Като директор на същия Институт, става инициатор и организатор на много международни научни форуми с участието на водещи европейски и американски специалисти по психология на мисленето. Самият той, многократно представя достиженията на руската психология на мисленето в чужбина. Въпреки, че получава многобройни покани за работа от престижни чуждестранни университети и институти, Брушлински, за разлика от други свои колеги – специалисти по психология на мисленето, като например – Борис Величковски, остава до края на живота си руски учен и не напуска Родината си.

Ако трябва с една дума да се характеризира научното кредо на Андрей Брушлински, то безспорно това е думата „вярност”. През целия си научен път, той остава верен на собствените си научни идеи, на колегите си, на учениците си и естествено на своя учител в науката – Сергей Рубинщайн. В неговия неоглям, но перфектно организиран колектив за експериментално изследване на мисленето, Брушлински работи заедно с други бъдещи известни имена на руската психология като К. А. Абулханова-Славска, Л. И. Анциферова, Е. А. Будилова, А. М. Матюшкин, И. С. Якиманска и др. (Процес мышления ..., 1960). Както

отбелязва И. С. Якиманска: “Всички, които се учеха при Сергей Леонидович, завинаги приеха, че експериментът, неговият фактически материал е основата на научното изследване, а теорията е добре обмислената, щателно аргументираната база за интерпретацията и обобщението на получените експериментални факти. Подобен подход на изследване в пълна степен се отнася и до всички работи на А. В. Брушлински – един от най-близките ученици на С. Л. Рубинщайн” (Якиманская, И. С., 2003, с. 87–94).

Основната задача на Брушлински в това колективно изследване е свързана с **ролята на анализа и абстракцията в познаването на количествените отношения** (Брушлинский, А. В., 1960, с. 83–101). Конкретно тя се свежда до формирането на понятието „число” в детска възраст. Изследването се провежда с деца на възраст между 5 и 8 години, като се проследява как изпитваните извършват елементарни аритметични операции – прибавяне по единица (на второто събираемо към първото, взето като единно цяло) и резултативно смятане. В трите серии на експеримента Брушлински последователно изучава случаите, в които при децата няма наченки на формиране на понятието „число”, както и онези, при които началното понятие „число” вече е формирано и съответно, тези деца постепенно започват да осъществяват операцията „смятане” на „ум”. В първия случай, когато понятието „число” все още не е формирано, изчисляването се проявява за детето само като съвкупност или множество от сетивно дадени предмети. В този случай децата сумират по най-примитивен начин – чрез прибавяне по единици (започвайки от първото събираемо). Във втория случай, децата осъществяват прибавянето по единица (на второто събирателно към първото, взето като единно цяло). Те оперират с изходното събирателно като с число, като с елементарно понятие (Брушлинский, А. В., 1960, с. 75). Замисълът на изследването се корени в необходимостта да се покаже, че мислителният процес се осъществява като преход от „изброяването към прибавянето”, т. е. от зависимостта на понятието „количество” от сетивните, качествени данни на сумираните предмети (например, техния цвят) към постепенната абстракция от тези данни. Макар че задачата на Брушлински в това изследване е да проучи генезиса на онези мислителни операции, позволяващи на детето да смята, на практика в хода на експерименталните серии, се разкрива ролята на възприятието, и отчасти на пред-

ставата, в мислителния процес. В онтогенезиса, логическото познаване няма характера на даденост. То става възможно, благодарение на възприятно-представната дейност.

Още в тази своя първа експериментална работа Брушлински критикува изводите на Жан Пиаже по въпроса за генезиса на понятието „число“ при децата за това, че последният подхожда от „операционалистки“ позиции. Според Брушлински, на преден план при Пиаже „се проявяват формалните свойства на операциите... Те стават инвариантни и обратими единствено, доколкото се съотнасят едно с друго. Недостатъчно се отчита тяхното съотношение с обекта. Затова за Пиаже, числото е обективно дотолкова, доколкото е инвариантно, а не обратно, както е в действителност“ (Брушлинский, А. В., 1960, с. 89).

Както е известно, Пиаже провежда серия изследвания, посветени на развитието на количествените представи у децата, започвайки още от началото на 40-те години (Piaget, J., В. Inhelder, 1941; 1993), които по характера на приложените методики и поставените цели са сходни с изследването на Брушлински. За разлика обаче от теоретичните позиции на С. Л. Рубинщайн относно експерименталното изучаване на мисленето, които се прилагат и от Брушлински, и в крайна сметка реализират принципите на Хегеловата логика в психологията, Пиаже разсъждава в рамките на формално-логическия подход. Само отчитайки този факт, както е направил в своето време и Брушлински, би било възможно разбирането на извода на Пиаже, че числото може да бъде постигнато от интелекта само в онази степен, в която то остава тъждествено на самото себе си, независимо от разположението на съставляващите го единици (Пиаже, Ж., 1969, с. 244).

По такъв начин, чрез посоченото изследване на Брушлински, в генетичната психология на мисленето се реализира процесуалният подход. Прави се един успешен опит да се изучи формирането на понятието в неговия генезис, без да се приема съществуването на предварително априорни логически предпоставки.

Вторият важен проблем от психологията на мисленето като процес, с чиято разработка Брушлински се заема в началото на 60-те години на XX век, е проблемът за **насочеността на мислителния процес**, т.е. с въпроса за това, как се осъществява търсенето и намирането на неизвестното по-рано, което детерминира процеса на мисленето и чийто

резултат е новото съдържателно понятие, новото знание” (Брушлинский, А. В., 1963, 76–78). Неговата практическа задача е свързана с експериментална проверка на теоретичната постановка на С. Л. Рубинщайн, че “мисленето е опосредствено познание. То се състои в това: отправяйки се от експлицитно даденото, известното, да се определи онова имплицитно дадено, т.е. зададено, неизвестното, което се проявява в хода на този процес като търсено (Отгук и насочеността на мисленето; тя се определя от съотношението между даденото и зададеното, търсеното)” (Рубинштейн, С. Л., 1958, с. 15).

За да обоснове положението, че търсеното (неизвестното) се изследва като носител на определени отношения и връзки, Брушлински се заема да докаже две основни следствия, произтичащи от това общо положение: “а) в хода на обмислянето на задачата отначало се разкрива (макар и отчасти) системата на съответстващите отношения и след това започва търсенето на техния конкретен носител; б) и обратно, ако е изолирано ново свойство на обекта, което може да стане носител на съответните отношения, но все още се проявява извън тези връзки и преди те да бъдат разкрити, то не може да се използва непосредствено за решаването на задачата, въпреки, че е необходимо за решението ѝ” (Брушлинский, А. В., 1963, с. 77). Като основна експериментална методика Брушлински разработва измененията на условията и изискванията на геометрична задача, която е математически еднаква във всички серии на опитите. При тези условия изпитваният трябва да отдели и обобщи една или две водещи променливи и тяхното основно отношение. На основата на проведените експерименти той характеризира и основните етапи в търсенето на неизвестното (търсенето): 1) очертаване на отношенията между елементите на задачата и търсеното, 2) определяне на търсеното като променлива, съдържаща по-пълна предварителна характеристика на неизвестното, на основата на по-дълбокия анализ на изходните отношения, 3) определяне на конкретното значение на променливата и на конкретния носител на изходните отношения, т. е. на онова, което се съдържа в тях по необходим начин (Брушлинский, А. В., 1963, с. 77). И така, “търсеното като носител на определени и все по-определяеми отношения, всъщност е онова съответстващо им ново качество (значение) на обекта, в което той постепенно се разкрива от субекта в зависимост от включването в нови връзки. В зависимост от това, какви

отношения са изходни за анализа на променливата, последната се проявява в различни конкретни значения. Едно и също умствено действие (операция) води до различни резултати в зависимост от това на каква променлива се подчинява. Как, по какъв начин да се действа, да се решава задачата, какви операции да се приложат зависи от това какво трябва да се намери и определи. Ако в хода на обмислянето на задачата е разкрито ново свойство, необходимо за решението, но все още проявяващо се извън адекватните отношения, то може да бъде правилно използвано едва след като се разкрие системата на съответните връзки, в които единствено е възможно да се разбере неговото истинно значение” (Брушлинский, А. В., 1963, с. 78).

Третият голям проблем, който Брушлински поставя в научните си разработки от този първи период, това е проблемът за **творческия характер на мисленето**. Почти няма негова публикация в сферата на психологията на мисленето, в която да не се засяга проблемът за творчеството. Началото все пак се поставя през 1965 г. със статията “Творческият процес като изследователски предмет”, публикувана за първи път в списание ”Въпроси на философията” (Брушлинский, А. В., 2006, с. 356–371). Две години по-късно тя е последвана от публикацията “Към психологията на творческия процес” (Брушлинский, А. В., 2003, с. 233–268). Тези две първи негови работи, както и многобройните по-късни, посветени на психологията на мисленето, са обединени от идеята, че творчеството е неотменна характеристика на мислителния процес. Както отбелязва Тамара Мелешко: “за него проблемът за творчеството имаше не тясно специално, а фундаментално значение. Това определи ключовата насока на всички изследвания, започвайки с експерименталното изучаване на формирането на понятието “число” при децата от предучилищна възраст в дипломната му работа и завършвайки с мащабните теоретични обобщения в хода на разработката на континуално-генетичния метод, както и със създаването, на тази основа, на концепцията за психологията на субекта” (Мелешко, Т. К., 2005, с. 98).

Според Брушлински разглеждането на мисленето като непрекъснат процес, като откриване на нещо съществено ново, предполага и разбирането му като творчески акт. Той не приема разделянето на мисленето на два вида “продуктивно” и “репродуктивно”. Творчеството е най-съществената проява на мисленето. В подкрепа на това е не само

фактът, че мисленето винаги е откриване на нещо непознато за субекта, но и експериментално доказаната **“нелинейност”** (**“неадиктивност”**) **на мисленето** (Брушлинский А. В., 1970, с. 82–140). Тази последната, както и други особености на мисленето като познавателен процес Брушлински изтъква, за да покаже несъстоятелността на твърденията, станали модни през 70-те години, че кибернетиката може изцяло да моделира мислителния процес. На този проблем той посвещава няколко свои разработки, най-известните от които са студията **“За някои методи на моделирането в психологията”** (Брушлинский, А. В., 1969) и монографията **„Психологията на мисленето и кибернетиката”** (Брушлинский, А. В., 1970). По оригинален начин Брушлински подхожда към разбирането на проблема за моделирането на мисленето. Според него този проблем, в крайна сметка се свежда до разбирането на съотношението между понятията **„модел”**, **„образ”** и **„психично отражение”**, както и до значението на принципа на изоморфизма в психологията. Ако този последен принцип се прилага успешно при моделирането в точните науки, като математиката и физиката, то Брушлински поставя под съмнение приложението му за нуждите на психологическото моделиране. Той изхожда от идеята, че формирането на психичния образ и изобщо механизмът на психичното отражение при мисленето не могат да се разглеждат като пълно, едва ли не огледално съответствие на обекта, който изобразяват. От една страна, съществува реална опасност да се игнорират изцяло особеностите на мислещия субект, който формира психичния образ, а от друга – да се наруши връзката и съответствието между образа, обекта и действителността. Изводите на Брушлински относно характера на моделирането в психологията, основано на принципа на изоморфизма, всъщност, разкриват редуцирането на индивидуалността на мислещия субект, т.е. не отчитат неговите творчески особености в реализацията на мислителния процес. Той характеризира предложения подход на моделиране като **„методологична трудност в психологията, свързана с откъсването на субекта от обекта”** (Брушлинский, А. В., 1969, с. 247) или като **“паралелизъм”** и **“дуализъм”** в психологията, но по същество той прави опит за противопоставяне на характерната за времето си тенденция на гносеологизъм в психологичната наука като цяло и особено – в сферата на психологията на мисленето.

Утвърждавайки идеята, че възможностите на кибернетиката все пак са ограничени по отношение на моделирането на психичното, Бруш-

лински извежда на преден план **съотношението между личностния и процесуалния аспекти на мисленето**. Според него „само на основата на тези две специфични особености на психичния процес могат да бъдат разкрити и обяснени приемствеността, непрекъснатостта, изобщо недизюнктивността на цялото психично” (Брушлинский А. В., 1982, с. 28). В духа на възгледите на Рубинщайн, под понятието “личностен аспект на мисленето” той разбира “мотивационните, изобщо личностните характеристики на познавателната дейност” (Брушлинский, А. В., 2006, с. 453). Този тип характеристики не бива да се игнорират, но в психологията на мисленето, Брушлински по-скоро ги отчита, отколкото разработва по същество. Неговите усилия са насочени изключително към проблемите на процесуалността. Този негов изследователски принос неведнъж е определян като една от най-големите му заслуги в психологията. Главно заради това, в едно интервю, публикувано в Интернет, той е определен като “апостол на научната правда”, на което самият Брушлински скромно отговаря със следната формулировка: “Правдата кратко гласи: психичното като процес” (Pestov A., 1999).

Изследването на психичното в неговия процесуален аспект е една от най-типичните и показателни особености на хуманистичния подход. Изключително голяма е заслугата на Брушлински в това отношение. В неговото творчество, изследователското начало на процесуалността се поставя с експерименталните и теоретични разработки, посветени на изучаването на мисленето, които, във времеви план, по думите на самия Брушлински, се реализират основно в периода между 1965 г. – 1972 г. (Брушлинский А. В., 2003, с. 28).

Идеята за изследването на психичното като процес би могла да се търси в психологията на Хусерл. Тя получава своето развитие във Вюрцбургската школа и в гешалтпсихологията. Рубинщайн открива нов етап в разработката ѝ. Брушлински е първият руски психолог, който подробно обосновава предимствата на процесуалния подход в психологията на мисленето. Както е известно, едно от неговите експериментални открития в областта на изследването на мисленето се отнася към проявите на т.нар. “немигновен инсайт” (Брушлинский А. В., 1979, с. 122), т.е. не е задължително решаващият определена мислителна задача да получи внезапно озарение за решението. До него той може да достигне и постепенно, на определен етап от осъществяването на мислителния

анализ и синтез. Съпоставяйки изводите на Брушлински с тези на гешталтистите по въпроса за “инсайта”, става ясно, че ако последните приемат продуктивността на мисленето като нещо дадено на субекта в една или друга степен, то концепцията на Брушлински ни навежда на извода, че евристичните възможности на субекта се съдържат изцяло в начина на индивидуалното разсъждение. Оттам следва и изводът, че всеки акт на **мисълта в една или друга степен е откриване на нещо ново за субекта.**

Заедно с това, теорията за “немигновения инсайт” е показател, че от началото на 60-те години в психологията като цяло съществено се изменя отношението към гешталтисткото разбиране за “инсайта”: много повече внимание се отделя на фактора “време” в цялостната характеристика на човешката психика. Търсят се не само количествените му измерения, а подчертан интерес придобиват качествените проекции на т.нар. “психологическо време”.

Личностният и процесуалният аспекти на мисленето получават своето своеобразно съчетание в условията на диалогическото решаване на мислителни задачи. Заедно със своите сътрудници и аспиранти, като В. Поликарпов и Б. Есенгазиева, Брушлински осъществява експериментално изучаване на мислителния процес в условията на междуличностното общуване. В условията на диалога възникват такива отношения, като „продуктивния конфликт”, „кооперацията” при прогнозиране на резултата, лидерски отношения и съответните им особености. Всичко това, налага и извода, че „в условията на съвместна познавателна дейност именно общуването е подчинено на познанието, а не обратно” (Брушлинский, А. В., В. А. Поликарпов, 1999, с. 78).

Много важна характеристика, както на индивидуалния, така и на груповия субект, се оказва отношението към свободата. Брушлински отделя значително място в своята теория на разработката на нейния психологически аспект. Той специално подчертава, че “субектът – това е преди всичко свободният човек” (Брушлинский, А. В., 2003, с. 18). В индивидуалния план на разбирането на субекта, важна проява на неговата свобода е възможността за творчество. Ето защо в противоположност на глобалните стратегии, хуманистичният подход отчита в максимална степен творческите прояви на човека. Във връзка с това Брушлински поставя по нов начин въпроса за принципите на възпитанието и обуче-

нието, които изразяват реалната връзка на индивида с обществото. Той често посочва, че в условията на тоталитаризма се е отдавало предпочитание на нехуманната педагогическа практика, която не само не е била стимул, но и е ограничавала всякаква самодейност на учителите и още повече на учениците (Брушлинский А. В., 2003). Целта на обучението и възпитанието не е да се задават и съответно – усвояват в готов вид знанията, а да се създаде такава учебна ситуация, в която ученикът самостоятелно да достига до решения, т. е. да формира творчески своите научни понятия. Брушлински подчертава, че в хода на жизнения път на човека все по-голямо място заемат саморазвитието, самовъзпитанието, самоформирането. Според него, такова явление като “възпитанието на духовността” също не е невъзможно без самовъзпитание. Истинското възпитание всъщност представлява “сътворчество” (освояване и съзиждане) на духовни ценности в хода на съвместната дейност на субектите – възпитатели и възпитавани (Брушлинский А. В., 2003, с. 58–59).

Навлизайки в епохата на “компютъризацията”, Брушлински продължава да поддържа идеята, че единствено човекът като субект на психиката може да мисли творчески. Компютърните програми, било и най-съвършенните, са резултат от човешкото мислене. Върху проявите му, върху начина по който то се реализира, оказват влияние и много нерационални (т.е. непознавателни) фактори: несъзнателните установки, общият фон на преживяванията и т.н. Ето защо подходът на когнитивната психология, обособяващ и абсолютизиращ познавателните процеси, също заслужава сериозна критика. За разлика от много свои съвременници – известни руски психолози, като Борис Величковский, Олег Тихомиров и други, които буквално се увличат от “когнитивната вълна” в психологията, Брушлински изразява несъгласието си с представителите на това направление, главно поради едностранчивостта им в изследването на човешката психика (вж. например, Рокитянский Я. Г., 1995, с. 892–893). В рамките на когнитивния подход обективацията и универсализацията на психичното се оптимизират за сметка на индивидуалността и творчеството. Пристъпвайки към задълбочена разработка на понятието “субект”, Брушлински не само продължава да развива принципите на субектно-дейностния подход на С. Л. Рубинщайн, но и да изтъква предимствата на изследването на мисленето като процес. Отстоявайки значението на понятието „субект”, на основата на последователното

провеждане на идеите на онтологичния хуманизъм в психологията, до края на жизнения си път, Брушлински разработва възможността за изход от съвременното кризисно състояние на психологичната методология, провокирано в немалка степен от когнитивизма.

ЛИТЕРАТУРА

1. **Абульханова, К. А., А. В. Брушлинский.** Философско-психологическая концепция С. Л. Рубинштейна. М., Наука, 1989.
2. **Абульханова, К. А.** Андрей Владимирович Брушлинский (1933–2002): судьба, научное наследие, личные воспоминания о нем. Современная психология: состояние и перспективы исследований, под ред. К. А. Абульхановой, М. И. Володиковой, А. Л. Журавлева, Ч. З. М., Институт психологии РАН, 2002, с. 6–15.
3. **Брушлинский, А. В.** Роль анализа и абстракции в познании количественных отношений. Сб. Процесс мышления и закономерности анализа, синтеза и обобщения, под ред. С. Л. Рубинштейна. М., Академии наук СССР, 1960, с. 73–101.
4. **Брушлинский, А. В.** О направленности мыслительного процесса, Тезисы докладов на II съезде Общества психологов, Выпуск 1 – Общая психология. История психологии. М., АПН, 1963, с. 76–78.
5. **Брушлинский, А. В.** О некоторых методах моделирования в психологии. Методологические и теоретические проблемы психологии, под ред. Е. В. Шороховой. М., Наука, 1969, с. 246–273.
6. **Брушлинский, А. В.** Психология мышления и кибернетика. М., 1970.
7. **Брушлинский, А. В.** Мышление и прогнозирование. М., 1979.
8. **Брушлинский, А. В.** Взаимосвязь процессуального и личностного аспектов мышления, сб. Мышление: процесс, деятельность, общение, под ред. А. В. Брушлинского. М., Наука, 1982, с. 5–49.
9. **Брушлинский, А. В., В. А. Поликарпов.** Мышление и общение. Самара, 1999.
10. **Брушлинский, А. В.** Психология субъекта. Алейтея, СПб., 2003.
11. **Брушлинский, А. В.** Избранные психологические труды. М., Институт психологии РАН, 2006.
12. **Вергеймер, М.** Продуктивное мышление. М., Прогресс, 1987.
13. **Давыдов, В. В.** Виды обобщения в обучении. М., Педагогика, 1972.
14. **Знаков, В. В., А. В. Брушлинский:** верность традициям и эволюция научных взглядов, Творческое наследие А. В. Брушлинского и О. К. Тихомирова и современная психология мышления. М., Институт психологии РАН, 2003, с. 17–23.
15. Имена. Интервью с А. В. Брушлинским. Психологическая газета, апрель 1997, № 4, (18), с. 3.

16. **Матюшкин, А. М.** Проблемные ситуации в мышлении и обучении. М., Педагогика, 1972.
17. **Мелешко, Т. К.** Континуально-генетический подход А. В. Брушлинского, Психологический журнал. Т. 26, 2005, № 4, с. 98–104.
18. **Няголова, М., Ц. Тодорова.** Въображението – празна дефиниция или съществуваща реалност? Антология. Психологията през XX век – Великотърновски измерения. В. Търново, ПАН–ВТ, 2001, с. 146–169.
19. **Няголова, М.** Хуманистичната психология. Велико Търново, Унив. изд. “Св. св. Кирил и Методий”, 2006.
20. **Павлюченкова, Т. В.** Мышление как процесс и тесты, Современная личность: социальные представления, мышление, развитие в норме и патологии, под ред. К. А. Абульхановой, А. В. Брушлинского, М. И. Воловиковой, Е. А. Чудиной. М., Институт психологии РАН, 2000, с. 51–58.
21. **Пиаже, Ж.** Избранные психологические труды. М., Просвещение, 1969.
22. Процесс мышления и закономерности анализа, синтеза и обобщения, изд. Академии наук СССР, под ред. С. Л. Рубинштейна. М., 1960.
23. **Пугляева, Л. В., Р. Т. Сверчкова.** Методологические семинары А. В. Брушлинского, Психологический журнал. Т. 24, 2003, № 2, с. 82–83.
24. **Рокитянский, Я. Г.** Объект исследования – человек. Интервью с А. В. Брушлинским. Вестник Российской Академии наук, 1995, № 10, с. 891–899.
25. **Рубинштейн, С. Л.** О мышлении и путях его исследования. М., Академии наук СССР, 1958.
26. **Селиванов, В. В.** Современное состояние и перспективы теории мышления А. В. Брушлинского, Психологический журнал. Т. 29, 2008, № 2, с. 29–40.
27. **Славская, А. Н.** Экспериментальное исследование мышления в научной школе А. В. Брушлинского. Психологический журнал. Т. 29, 2008, № 2, с. 52–60.
28. Творческое наследие А. В. Брушлинского и О. К. Тихомирова и современная психология мышления, под ред. В. В. Знакова и Т. В. Корниловой. М., Институт психологии РАН, 2003.
29. **Цонев, М.** Научно-биографичният жанр в историографията на науката, Изследването на науката. Поглед към методологията., под ред на К. Симеонова и др. С., 1996.
30. **Якиманская, И. С.** А. В. Брушлинский: путь исследователя. Психологический журнал. Т. 24, 2003, № 2, с. 87–94.
31. **Pestov, A.** Apostle of the Scientific Truth, September 1999, www.ap.org.ru/eng/psvpro.htm.
32. **Piaget, J., B. Inhelder.** Le développement des quantités chez l'enfant, Delachaux et Nestlé, Neuchâtel, 1941.
33. **Piaget, J., B. Inhelder.** La psychologie de l'enfant, PUF, P., 1993.